

ХОРАЗМ ВА ХОРАЗМЛИКЛАР ҲАҚИДАГИ ТАРИХИЙ АФСОНАЛАР.

«Ичан – Қалъа» давлат музей – қўриқхонаси

етакчи мутахассиси

Хударганова Назокат.

Аннотация: Ушбу мақолада Ўрта Осиёнинг энг қадимий давлатларидан бири – Хоразм давлатининг пайдо бўлиши, ўтмиши, тарихи ҳақида афсона ва ривоятлар билан ёритилади.

Калит сўзлар: Хоразм, Хоразмликлар, Авесто, Сиёвуш ибн Кайковус, Беруний, Ризоқулихон, Бюрнуф, А. Вамбери, Савельев, Ёкут Хамавий, ривоят ва афсоналар.

Хоразм - илк давлатчилик пайдо бўлган Миср, Афина, Рим билан тенгдош, Буюк ипак йўлининг марказида жойлашган, жаҳон цивилизацияси ривожига салмоқли ҳисса қўшган Хоразмийлар, Берунийлар, Замахшарийлар ватани. Илк ёзувлар қаторида Хоразм ёзувининг ҳам борлиги, «Авесто»нинг шу юртда ёзилгани, бой моддий-маданий ёдгорликлар, буюк Хоразмшоҳлар сулолаларининг тарихи жаҳон аҳлига маълум¹.

«Хоразмликлар, - дея ҳикоя қилганди Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида, - йил ҳисобини ўз мамлакатларида аҳоли жойлашган вақтдан, “Искандардан аввалги 980 йилдан” (яъни Селевкийлар эрасидан (Селевкийлар эраси Бобил Селввк томонидан босиб олинган вақтдан – эрамиздан олдинги 312 йил) - янги эрадан аввалги 1292 йилдан бошлайди. Шундан кейин улар эрамиздан аввалги 1200 йилдан - «Авесто»нинг афсонавий қаҳрамони ва қадимги Ўрта Осиё-Эрон эпосининг «туркий салтанат»ни буйсундирган

¹ Комилжон Худойбергенов “Хоразм хонлари” Тошкент 2019 йил. 6-бет.

қахрамони Сиёвуш ибн Кайковус уларнинг мамлакатига келган ҳамда унинг ўғли Кайхисрав Хоразмшоҳлар сулоласига асос солган вақтдан бошланадиган янги эрани қабул қилди²». Берунийнинг сузларига Караганда, бу сулола эрамизнинг X асрига қадар ҳукмронлик қилган. Кейинчалик, деб ҳикоя қилади Беруний, хоразмликлар форсларнинг йил ҳисобини қабул қилдилар. Бунга кура, «йил ҳисоби» уларнинг (хоразмликларнинг) мамлакатини идора этган ва шоҳ унвонига эга булган Кайхусравлар сулоласидан чиққан ҳар бир подшоҳ ҳукмронлик қилган йилларга қараб юритилган. Ушбу сулолага мансуб подшоҳлардан Африғ ҳукмронлигига қадар шундай бўлиб келган. Африғ, Эрон подшоҳи Яздижард (Яздигирд 1) сингари ёмон шухрат чиқарди. Ўғли мамлакатни бошқаришда унинг меросхўри бўлди.

Ривоятларга кўра, ал Фир шаҳри ортидаги улкан қасрни «Искандардан кейинги 616 йили» (эрамизнинг 305 йили) Африғ қурдирган эмиш; бу қасрни Селевкийлар эрасининг 1305 йилида (янги эранинг 997 йили) Амударё тошиб, бузиб кетган. Хоразмлик сиёвушийларининг қуйи авлоди (бу авлодни Африғ бошлаб берган) Хоразмда 995 йилга қадар ҳукмронлик қилди. Африғ қурдирган қасрнинг бузилиб кетиши билан Африғийлар сулоласининг кулаши рамзий тарзда бир вақтга туғри келди.

Беруний шу сулолага мансуб 22 шоҳни санаб утади. У 305 йилдан 995 йилгача ҳукмронлик қилган бу подшоҳлардан баъзиларининг ҳукмронлик қилган йиллари туғрисида айрим хронологик маълумотлар келтиради. Ҳокимият, табиийки, отадан болага ўтиб турган ушбу сулоланинг шажараси қуйидагичадир: 1) Африғ; 2) Барра (варианта - Бағзот); 3) Саххасак; 4) Аскажамук; 5) Азкажавар 1; 6) Сахр 1; 7) Шовуш; 8) Ҳамгари (варианти - Ҳангари ёки Ҳангири); 9) Бўзгар; 10) Арсамух (варианта - Артамух). Берунийнинг ёзишича, Арсамух Муҳаммад пайғамбар замонида, яъни янги эранинг тахминан 622 йилларида ҳукм сурган; 11) Сахр 2; 12) Сабри; 13)

² Сергей Толстов “Қадимий Хоразм цивилизациясини излаб” Тошкент 2014 йил. 21-бет.

Азкахавр 2 (варианта- Азкахвар); 14) Аскажамук; 2. Берунийнинг ёзишича, бу шоҳ даврида босқинчи Қутайба Хоразмни иккинчи марта босиб олган, сўнгра Аскажамук 2ни подшоҳ қилиб тайинлаган; 15) Шовшафар; 16) Турксабоса (?); 17) Абдуллоҳ; 1 В) Мансур; 19) Ироқ; 20) Муҳаммад; 21) Аҳмад; 22) «Жафокаш Абу Абдуллоҳ Муҳаммад»; Абу Абдуллоҳ Африғ қасрини сув бузиб кетишидан бир оз аввал ўзининг қудратли рақиби - Урганч амири Маъмун ибн Муҳаммад қўлида ҳалок бўлган³.

Хоразмнинг роли, айниқса, зардуштийлик дини ривоятларида таъкидлаб ўтилганлиги диққатга сазовор. Бундахиши ва бошқа ёдгорликларда қайд қилинишича, Эроннинг дастлабки афсонавий шоҳларидан бири Йима (форс эпосида Жамшид деб ном олган) Хоразмда зардуштийликнинг энг қадимий ва энг мўътабар ўтини - коҳинлар тоифасининг ҳомийси Хурдод, Адархурра ёки Фробак ўтини ёққан. Хориж олимларидан Маркварт зардуштийликнинг илоҳий олийси Ахурамазда томонидан яратилган ва аҳоли яшаган дастлабки афсонавий ўлка - Айранемвэжо (Эронваж)ни Хоразмдан қидиради; Бартольд ва бошқа бир қанча тадқиқотчилар ҳам унинг фикрини қувватлайдилар. Афсонада бу ер энг шимолий ва совуқ ўлка сифатида тасвирланган. Ривоятга кўра, зардуштийликнинг асосчиси, афсонавий пайғамбар Зардушт шу ерда туғилган⁴.

Хоразм номининг келиб чиқиши тўғрисида жуда кўп ривоят, афсоналар тўқилган.

Бир ривоятда айтилишича, Шарк ҳукмдорларидан бири исён кўтариб, подшоҳ ғазабига дучор бўлган 400 кишини қатл қилишни буюради. Доно вазир эса, подшоҳга бу ишни қилмасликни маслаҳат беради. Агар - дейди вазир, - уларни ўлдирсангиз, халқ сиздан норози бўлади ва шунча кишини қатл этганингиз учун ўзингиз ҳам умр бўйи виждон азобида қоласиз. Яхшиси уларни

³ Сергей Толстов “Қадимий Хоразм цивилизациясини излаб” Тошкент 2014 йил. 22-бет.

⁴ Сергей Толстов “Қадимий Хоразм цивилизациясини излаб” Тошкент 2014 йил. 23-бет.

кимсасиз чўли-биёбонга бадарға қилинг. Улар ўз-ўзидан йўқолиб кетади". Подшоҳ доно вазирининг маслахатини бажаради.

Орадан йиллар ўтади, бир вақт подшоҳ шикорга чиқиб, йўли ўша чўлга тушади. Мулозимлар келиб қарашса, бадарға қилинганларнинг ҳаммаси тирик бўлиб, улар ўзларига чайлалар қуриб, балиқ овлаб кун кечирар эканлар. Уларда ўтин-чўп, чорва моллари кўп экан.

Улардан кимликларини сўраганда:

- Биз бир пайтлар бадарға қилинган, бу ерларга қувиб юборилган эдик, мана ўз меҳнатимиз билан дарёдан чўлга сув олиб келдик, боғлар барпо қилдик, кўрганингиздай уйларимиз бор, шундай яшаймиз, деб жавоб қилишади.

Воқеадан подшоҳни огоҳ қилишса, ҳукмдор мулозимларидан сўрабди:

- Улар юртининг номи нима экан?
- Бу юртга ҳали ном беришмаган эканлар.
- Улар нима ейишар экан?
- Гўшт ва балиқни оловда пишириб ейишар эканлар.
- Гўштни улар нима дер эканлар?
- Хор.
- Ўтин-чўпни-чи?
- Разм.

Шунда подшо:

- Уша жойларни мен уларга бағишладим. Буларга гўзал қизлардан келтириб беринг, уларнинг юрти "Хоразм" деб аталсин, - дея жавоб беради⁵.

⁵ Комилжон Худойбергенов. "Нуруллабой мажмуаси". Урганч 2018 й. 159-бет.

"Хоразм" сўзининг маъноси олимларнинг катта кўпчилиги, "қуёшли ўлка", деб аташса, "балик еувчилар", "гўшт еувчилар", ҳатто "жанговор" деувчилар ҳам бор.

Ушбу бир афсона, аммо, "ҳар қандай афсонанин тагида бир ҳақиқат бўлади", деганларидек, хоразмликлар энг кўп балиқ еувчилар саналади.

Хоразм сўзининг асл маъноси кўп баҳсларга сабаб бўлаётган муаммодир. А. Веселовский Хива хонлиги ҳақидаги бир очеркида (1877 йил) «Хоразм» сўзининг маъноси ҳақида ўзидан олдин ёзиб қолдирилган қуйидаги мулоҳазаларни айтади: қадимги юнонлар. Бу мамлакатни «Хоразмия» («Хурузмия») деб атаганлар. Миххат ёзувида «Уварезмия», «Зенд-Авесто»да «Горизого»деб ёзилган: араблар «Хорарезм» (Хуворезм) деб атганлар. Хитой манбларида эса «Холи-ш-ми-кич» деб берилган. Шу тарзда А. Веселовский Хоразм сўзи ҳақидаги бир нечта фикрларни санаб ўтади. Жумладан, Ёкут ибн Абдуллоҳ фикри буйича, хавар – гушт, рез- ўтин маъноларини билдиради.

Бюрнуфнинг айтишича куари-емиш, зам ер, яъни Хоразм озиқ-овқат ёки ҳосилдор ер маъноси аниқланади.

А. Вамбери эса хох-хохловчи, резм-майдон, бинобарин, «Хоразм» жанг майдони, хохловчилар ёки урушқоқ халқ, деган, маънони беради дейди.

Савелъев қадимги форс манбалардаги «Хорез» ёки «Хорезмия»сўзига таққослаб, хор-ховар қуёш: зам-зам ер, яъни «Қуёш ери ўлкаси» ёки «Шарқ ўлкаси маъносида»

Ёкут Хамавий ўзининг ўлмас асари «Маъжам ал-Булдон» «Мамлакатлар луғати асарида Хоразм ва унинг шаҳар қишлоқлари ҳақида ўз даврига нисбатан тўлиқ ва қимматли маълумотлар беради: «Хоразм бу муайян бир шаҳарнинг

номи эмас, балки ўлка номидир. Унинг катта шахри ал-Журжония деб аталади, форслар уни паст текисликдаги мамлакат ёки пастликдаги ўлка деб аташган»⁶.

Қадим хоразмликлардан бир ривоят ҳануз сақланиб келади. Унда айтилишича, Ҳазрати Сулаймон пайғамбар замонида бир паризод гуноҳ иш қилиб қўйибди. Сулаймон алайҳиссалом уни жазолаш учун қўли остидаги бир мард девга “буни одам оёғи етмаган бир чўли биёбонга олиб бориб ташла” деб буюрибди. Дев бир неча кун осмонда учиб, кимсасиз Хоразм чўлига келиб қўнибди. Аммо, бу гўзал париға ошиқ бўлиб қолибди ва уни ёлғиз қолдиришни истамай, қайтиб кетиш фикридан қайтибди. Шу ерда абадий қолиб, пари билан яшай бошлабди. Уша дев ва паридан фарзандлар дунёга келибди. Эрлари девхислат, девсифат ва қизлари паричехра, парипайкар бўлишибди. "Сезган бўлсангиз, - деб ёзади, 1851 йилда Эрондан элчи бўлиб келган Ризоқулихон Ҳидоят бу афсонада Хоразм аёлларининг парирухсор ҳусну-жамолига ишора қилинмоқда, аслида эса ул ўлка Жайхун дарёсига яқин бўлгани учун жуда обод бўлиб кетган ва шаҳар, қалъалар қад кўтарган”⁷.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Сергей Толстов “Қадимий Хоразм цивилизациясини излаб” Тошкент 2014 йил.
2. Комилжон Худойберганов “Хоразм хонлари” Тошкент 2019 йил.
3. Комилжон Худойберганов. “Нуруллабой мажмуаси”. Урганч 2018 й.
4. Мая Хабибуллина “Хоразм ва Хоразмликлар” Одноклассники <https://m.ok.ru>

⁶ Мая Хабибуллина “Хоразм ва Хоразмликлар” Одноклассники <https://m.ok.ru>

⁷ Комилжон Худойберганов. “Нуруллабой мажмуаси”. Урганч 2018 й. 6-бет.